

УДК 811.161.2'373.611:159.942.52»10/12»

СІРОШТАН Тетяна

ЛЕКСИКО-СЛОВОВІРНІ ТИПИ НАЗВ ПОЧУТТІВ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI–XIII СТ.

У статті на широкому фактичному матеріалі давньої русько-української мови XI–XIII ст. окреслюється коло іменників на позначення внутрішнього світу, почуттів, емоцій людини, розглядається динаміка лексико-словотвірних типів назв почуттів, простежується їх розвиток від праслов'янської мови, встановлюється продуктивність словотворчих засобів.

Ключові слова: тематична група; лексико-словотвірний тип; формант; суфікс; давня русько-українська мова XI–XIII ст.

Вступ. У сучасній лінгвістиці значний науковий інтерес становлять проблеми відображення емоційного стану людини в мові, яка є основним засобом пізнання емоційної сфери свідомості індивіда. Назви почуттів позначають «психічні й фізичні відчуття людини», а також «здатність відчувати, сприймати навколишнє середовище» (СУМ VII 477), тобто це мовні одиниці, що вказують на внутрішні почуття істоти, її душевний стан, емоції, відчуття, що пов'язані зі сприйняттям природного й соціального довкілля [5, с. 56].

Аналіз досліджень і публікацій. Зацікавленість усебічним аналізом іменників, які характеризують внутрішній світ людини, постійно зростає (праці І. Дементєвої, Н. Медведовської, В. Німчука, З. Піскозуб, Л. Полюги, П. Селігея, В. Сташайтене, Н. Томи та ін.). Найменування почуттів стали частиною досліджень з історії мови, загальної лексичної теорії, словотвору й граматики. Попри вагомий здобуток в цьому питанні маємо низку нерозв'язаних проблем, зокрема, немає спеціальної праці узагальнювального характеру про походження й розвиток словотвірної структури іменників із зазначеною семантикою. Це зумовлює актуальність нашої розвідки.

Постановка проблеми. Упорядкування та систематизація українських найменувань внутрішнього світу людини тісно пов'язані з їх діахронічним вивченням від праслов'янського періоду. Опис історії лексико-словотвірних типів назв почуттів поряд із іншими тематичними групами сприяє встановленню характерних рис словникового складу й дериваційної будови сучасної української мови. Мета статті — встановити коло дериватів на позначення почуттів у давній русько-українській мові XI–XIII ст., проаналізувати особливості формування словотвірної структури таких іменників упродовж зазначеного періоду.

Назви почуттів у лексичній системі української мови XI–XIII ст. Лексика на позначення почуттів неоднорідна за походженням, велика її частина (поряд із найменуваннями предметів і явищ природи, тварин і комах, органів людського тіла, спорідненості і свояцтва, назвами житла, продуктів харчування, знарядь праці тощо) сягає праслов'янського періоду мовної єдності, лексикон якої складається зі слів, успадкованих із індоєвропейської прамови, та слів, що виникли на базі праіндоєвропейських коренів у результаті словотворчої праці праслов'ян, а також незначної кількості запозичень [4, с. 15]. Згідно з нашими спостереженнями, тематична група назв почуттів охоплює іменники, які об'єднані семою «почуття», що відображає позитивні й негативні емоційні стани людини, а також фізіологічні й психічні відчуття людини.

Назви фізичних відчуттів, відомі українській мові та такі, що не вживаються на сучасному етапі її функціонування, становили кількісно розвинену групу лексики праслов'янського періоду, наприклад: **bodežь* (ЕССЯ 2 152) «гострий біль, різь, ломота»; **brězgbь* (3 18) «терпкий смак»; **bridja*, **bridjbь* (26) «гіркота»; **bridostь* (27) «терпкість; гіркота; кислота»; **bьdrostь* (111) «бадьорість»; **bьdrota* (111) «те саме»; **čutьje* (ЕССЯ 4 136, Sławski II 297) «слух; відчуття; чутливість»; **drěmavica* (ЕССЯ 5 108) «дрімота, сонливість»; **drěmota* (109) «те саме»; **drěmь*, **drěma* (109) «те саме»; **gluxostь* (6 145) «глухість»; **gluxota* (145) «те саме»; **goldь* (ЕССЯ 6 199, W-Ś 82), **goldь* (ЕССЯ 6 200) «голод», пор. **goldь* (Sławski I 59) «голод, спрага»; **gorьčina* (ЕССЯ 7 53), **gorьkostь* (55) «гіркота»; **koltь* (10 159), **koltьje* (159), **kolь* (159) «біль, поколювання»; **kyselina* (13 270) «кислий смак»; **kyselь* (271), **kys(ь)lina* (274), **kys(ь)lota* (275), **kyslědь* (Sławski I 64)

«те саме»; **loma* (ЭССЯ 16 12) «відчуття ломоти в тілі»; **lomony* (20) «ломота в костях, суглобах»; **lomota* (21) «ломота, біль»; **lygoba* (17 65) «полегшення (від хвороби, болю)»; **otъvorta*, **otъvortъ* (39 116) «відраза» та ін.

У лексичній системі давньої руськоукраїнської мови XI–XIII ст. продовжують вживатися праслов'янські за походженням назви фізичних відчуттів, водночас лексичний склад цієї групи поповнюється новими іменниками з такою семантикою, наприклад: *прѣизлиха насытъшемся сладости книжныа* (ЛлСл 40), *сладость* (XII–XIII СлРЯ XXV 68) «приємний або солодкий смак»; *льгота* (1076 СДЯ IV 445) «полегшення»; *квасъ* (1078/XVI СлРЯ VII 103) «кислота, кислий смак»; *алчба* (XI СлРЯ I 32) «відчуття голоду, голод»; *алканик* (XI/XIV СДЯ I 80) «сильне почуття голоду», пор. *алкота*, *алькота* (XII–XIII СлРЯ I 29) «те саме»; *гладъ* (XI СлРЯ IV 26) «голод»; *зрѣние*, *зръние* (XI СлРЯ VI 63) «зір, здатність бачити»; *жаданик* (XI–XIV СДЯ III 226) «спрага»; *бодрота* (XI/XVII СлРЯ I 269) «бадьорість»; *кисельство*, *кысѣльство* (XII СлРЯ VII 137) «гострий або кислий смак»; *жажа* (XII СДЯ III 228) «спрага»; *злюбоняние* (1274/XVI СлРЯ VI 28) «сприйняття поганого через нюх»; *насыщеник* (1296 СДЯ V 205) «ситість, насиченість» тощо.

У праслов'янській мові, за нашими спостереженнями, виділялася також значна за обсягом група найменувань психічних відчуттів, станів людини. З позитивним емоційним забарвленням виступають іменники: **luby*, **lubyve* (ЭССЯ 15 185) «любов»; **lub(j)enyje* (ЭССЯ 15 169) «любов, ласкавість, доброзичливість, відданість»; **lubostъ* (178) «любов, доброта»; **lubota* (179) «відчуття задоволення, захоплення»; **lubye* (187) «любов»; **lubystvo* (188) «любов»; **lubъza* (189) «любов»; **bolgostъ* (2 173) «доброта, добродушність»; **bolgota* (173) «те саме»; **čajaznъ* (4 11) «надія»; **čudo* (128) «здивування»; **divo* (5 34), **divъ* (35) «здивування»; **dorgostъ* (76) «радість; задоволення»; **dъrzostъ* (228) «сміливість»; **xorbrostъ* (8 71) «хорообрість»; **xotěnyje* (83) «бажання, воля»; **xotjъ*, **xotja* (85) «те саме»; **xotъ* (85) «бажання», пор. **chotъ* (W-Ś 49) «те саме»; **lagoda*, **lagodъ*, **lagodъ* (ЭССЯ 14 13) «відчуття спокою»; **laska* (36) «ніжність, ласкавість, любов»; **lětnьstvo* (15 25) «довір'я, доброта»; **otъtuxa*, **otъtuxъ* (39 25) «втіха; полегшення»; **otъvaga* (48) «відвага, сміливість, хорообрість»; **baga* (Sławski I 176) «терпкий смак».

Негативні емоції в праслов'янській мові позначалися такими словами: **l'utъ* (ЭССЯ 15 237) «відчуття роздратування, злості, гніву»; **l'utostъ* (ЭССЯ 15 227) «суворість, жорстокість, гнів»; **l'utba* (237) «гнів, лютість»; **gnevъ* (6 169) «гнів»; **jarostъ* (8 175) «лютість, гнів», пор. спільнокореневі **jarizna* (ЭССЯ 8 175) «злість»; **jarota* (175) «лютість, гнів»; **bojaznъ* (ЭССЯ 2 165, Sławski I 298) «боязнь, страх»; **bridъ* (ЭССЯ 3 29) «мерзота, гидота»; **buta* (102) «погорда, зарозумілість, пихатість»; **čьrtъ* (4 164) «ненависть, ворожість»; **dosada* (5 80) «прикрість, почуття незадоволення, нудьга»; **gor'e* (7 40) «горе, нещастя; смуток»; **gorьčina* (54) «скорбота»; **grustъ* (155) «відраза; смуток; сум»; **gryzota* (160) «турбота; смуток»; **gryža* (161) «стурбованість, занепокоєння; смуток»; **gъrdoba* (205) «гордість»; **gъrdostъ* (206) «гордість, зверхність»; **gъrdota* (205) «гординя»; **gъrdyni* (205) «гордість, зверхність, гординя»; **gydъ* (220) «відраза»; **koběnyje*, **kobjěnyje* (10 88) «(погане) передчуття»; **kročina* (13 21) «печаль; злоба, гнів»; **kročina* (30) «жорстокість», пор. **kročostъ* (8 33) «те саме»; **lekota*, **leкъ*, **leka*, **leča*, **lečъ* (15 63) «страх, переляк»; **lixota* (95) «злість»; **věra* (Sławski I 60) «віра»; **žaloba* (61) «жалоба»; **zъloba* (61) «зло, злість»; **sъmqta* (ЕСУМ V 331) «збурення»; **trusъ* (658) «страх»; **gadъ* (W-Ś 78) «гидливість» тощо.

Назви психічних відчуттів, станів, у яких перебуває істота продовжили активно функціонувати в лексичній системі української мови XI–XIII ст., наприклад: *любовь*, *любы* (1057 СлРЯ VIII 330) «любов, прихильність»; *любство* (XI/XVI СлРЯ VIII 340) «те саме»; *небоязнь* (1073 СлРЯ XI 21) «відсутність страху, відчуття безкарності»; *гладование* (XI/XVI СлРЯ IV 28) «ненасит, жадібність»; *гладство* (1076 СлРЯ IV 28) «те саме»; *каязнь* (1076 СлРЯ VII 100) «каяття»; *гнѣвъ* (1076 СДЯ II 339) «гнів»; *покореник* (1076 СДЯ VII 44) «покірність, слухняність, смиренність»; *желаник* (1076 СДЯ III 239) «бажання, пристрасть, прагнення»; *веселик* (1076 СДЯ I 394) «радість, веселість»; *вѣрованик* (1076 СДЯ II 300) «віра, довіра»; *благость* (1076 СДЯ I 205) «доброта, милосердя»; *гърдостъ* (1076 СДЯ II 408) «гордість, пихатість»; *жалость* (1076 СДЯ III 232) «горе, смуток»; *кротость* (1076 СДЯ IV 303) «беззлобність, м'якість; стриманість»; *лѣньность* (1076 СДЯ IV 455) «байдужість»; *лютость* (1076 СДЯ IV 486) «злоба, жорстокість, лють»; *милость* (СДЯ IV 530) «милість, милосердя».

(1076), «жалість, співчуття» (XII); *доброта* (1076 СДЯ III 14); *любва* (XI/XV СлРЯ VIII 324) «любов, прихильність»; *любобратіє* (XI СлРЯ VIII 329) «любов до брата»; *горе* (XI/XIII–XIV СДЯ II 356) «горе»; *наслаженік* (XI/XIV СДЯ V 193) «насолада, задоволення»; *блаженік* (XI/XIII–XIV СДЯ I 222) «блаженство»; *жестота* (XI СлРЯ XXI 98) «суворість, жорстокість»; *безбоязньство* (XII СлРЯ I 94) «безстрашність»; *весельє* (XII/XVII СлРЯ II 112) «веселість, радість»; *вѣра* (XII СДЯ II 229) «віра, довіра комусь, чомусь»; *небоязньство* (XII/XIV СлРЯ XI 21) «відсутність обережності, безстрашність»; *завида* (XII СДЯ III 285) «заздрість»; *ласка* (XII СДЯ IV 389) «доброта, милість, ласкавість»; *покора* (XII–XIII СДЯ VII 44) «покірність»; *обида* (СДЯ V 473) «злоба, ворожість» (XII/XIV), «відчуття печалі, образи, досади» (XIII/к.XIV); *гърдѣник* (XII СДЯ II 410) «гордість, пихатість»; *гроущеник* (XII–XIII СДЯ II 396) «зневіра, сум»; *благодареник* (XII СДЯ I 176) «вдячність»; *благодарик* (XII СДЯ I 177) «те саме»; *опала* (к.XIII/ок.1425 СДЯ VI 134) «гнів, обурення» та ін.

Часто трапляються найменування, що поєднують значення відчуттів фізичних і психічних. Такий розвиток семантики відбувався, певно, у зв'язку з розширенням значення, переносного вживання слова. Наприклад, праслов'янські назви, пов'язані з дієсловом **bol'eti*: **bolika* (ЕССЯ 2 175) «біль»; **bol'estь* (187) «біль; скорбота, печаль, турбота»; **bol'ezнь* (190) «біль»; **bol'etъкъ* (191) «біль»; **bol'ь* (ЕССЯ 2 191, Sławski I 315) «біль; скорбота, страждання». Інші найменування такого типу: **bridъkostь* (ЕССЯ 3 27) «гіркота; тривога, неприємність»; **čutь*, **čutъje* (4 136) «відчуття»; **gor'estь* (7 41) «гіркота; прикрість»; **grudъ*, **gruda* (153) «нудота, відраза»; **l'utežь* (15 221) «їдкість, гострота; гнів»; **l'utina* (224) «те саме» та ін. Абстрактні найменування з цим значенням продовжили використовуватися в мові XI–XIII ст., наприклад: *моука* (1076 СДЯ V 42); *моученик* (1076 СДЯ V 45) «страждання, мука»; *безболѣзник* (1296 СДЯ I 110) «нечутливість; безпечність».

Лексико-словотвірні типи назв почуттів давньої русько-української мови XI–XIII ст. Словотвірна структура назв почуттів відзначається неоднорідністю. В українській мові XI–XIII ст. поряд із непохідними найменуваннями типу *гнѣвъ* (1076 СДЯ II 339), *моука* (1076 СДЯ V 42), *горе* (XI/XIII–XIV СДЯ II 356), *вѣра* (XII СДЯ II 229), *жажа* (XII СДЯ III

228) та ін. функціонували іменники, утворені переважно суфіксальним способом, рідше трапляються конфіксальні деривати з аналізованою семантикою.

Девербативи становлять уже в праслов'янській мові велику за обсягом і різноманітну за семантикою групу назв почуттів.

Форманти **-ъ** (<-ǫ), **-а** (<-ā) та **-ь** (<-ī), які вважають протонульсуфіксальними афіксами [2], спостерігаються в словотвірній структурі багатьох найменувань почуттів праслов'янської мови, наприклад: **drěтъ*, **drěma* (ЕССЯ 5 109); **koltъ* (10 159), **kolъ* (159); **lagoda*, **lagodъ*, **lagodь* (14 13); **laska* (ЕССЯ 14 36) співвідносно з дієсловом **laskati*; **loma* (ЕССЯ 16 12); **bol'ь* (ЕССЯ 2 191, Sławski I 315) від **bol'eti*. У давньокиївській мові цей лексико-словотвірний тип не зменшує продуктивності: *похотъ* (1076 СДЯ VII 385) «пристрасне бажання» від *похотѣти* «пристрасно забажати» або конфіксальне від *хотѣти*; *квасъ* (1078/XVI СлРЯ VII 103); *завида* (XII СДЯ III 285) від *завѣдети* «заздрити»; *ласка* (XII СДЯ IV 389); *покора* (XII–XIII СДЯ VII 44) від *покоритися*; *обида* (XII–XIV СДЯ V 473); *опала* (к.XIII/ок.1425 СДЯ VI 134) тощо.

Велика кількість назв почуттів творилася в праслов'янській мові за допомогою суфікса **-ъје** та похідних від нього формантів **-нъје**, **-тъје**: **čutъje* (ЕССЯ 4 136, Sławski II 297); **koběnъje*, **kobjěnъje* (10 88); **koltъje* (159); **xotěnъje* (83); **l'ubъje* (15 187); **l'ub(j)enъje* (169) та ін. Цей лексико-словотвірний тип зберігає продуктивність і в давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст.: *вѣрованик* (1076 СДЯ II 300); *веселик* (1076 СДЯ I 394); *желаник* (1076 СДЯ III 239); *моученик* (1076 СДЯ V 45); *покореник* (1076 СДЯ VII 44); *алканик* (XI/XIV СДЯ I 80) від *алкати*; *гладование* (XI/XVI СлРЯ IV 28) від *гладовати*; *блаженік* (XI/XIII–XIV СДЯ I 222); *жаданик* (XI–XIV СДЯ III 226); *наслаженік* (XI/XIV СДЯ V 193) від *наслажати* «приносити задоволення»; *благодареник* (XII СДЯ I 176); *благодарик* (XII СДЯ I 177); *гроущеник* (XII–XIII СДЯ II 396); *гърдѣник* (XII СДЯ II 410); *зърѣние* (XII–XIII СДЯ III 433); *любленик* (XII СДЯ IV 466) «любов, прихильність, милість»; *похотѣник* (XII СДЯ VII 388) «пристрасне бажання» від *похотѣти* «пристрасно забажати»; *насыщеник* (1296 СДЯ V 205); *пожаленик* (1296 СДЯ VI 562) «співчуття, милосердя» та ін.

Від дієслівних основ за допомогою форманта **-ота** творилися такі найменування праслов'янської мови: **čěsota* (ЕССЯ IV 90)

«свербіж»; **drēmota* (ЭССЯ V 109); **gryzota* (ЭССЯ VII 160) «сум, турбота, неспокій» (**gryziti*); **l'ubota* (15 179); **lomota* (ЭССЯ 16 21) тощо. Джерела XI–XIII ст. фіксують похідні з цим суфіксом у незначній кількості: *алкота*, *алькота* (XII–XIII СлРЯ I 29) від *алкати*; *дрѣмота* (XIV СДЯ III 95).

У словотвірній структурі окремих назв почуттів спостерігається також суфікс **-ьба**, відомий з праслов'янської мови, наприклад: **l'ut'ьba* (15 237) від **l'utiti*; *алчба* (XI СлРЯ I 32) від *алкати*. Цей дериваційний тип залишився непродуктивним в українській мові XI–XIII ст.

У словотвірній структурі девербативів на позначення почуттів віддавна спостерігаються форманти **-нь**, **-знь**, **-снь**: **bojazнь* (ЭССЯ 2 165, Sławski I 298) від **bojati se*; **bol'ěžнь* (190); **čajazнь* (ЭССЯ 4 11). Вони продовжують функціонувати в XI–XIII ст., проте залишаються малопродуктивними: *каязнь* (1076 СлРЯ VII 100); *болѣзнь* (1076 СДЯ I 291) «душевне страждання, скорбота, мука»; *бо»знь* (1076 СДЯ I 300) «страх».

Лексико-словотвірний тип віддієслівних назв почуттів на **-ьство** представлений в давній руськоукраїнській мові іменником *любство* (XI/XVI СлРЯ VIII 340), пор. псл. **l'ubьstvo* (ЭССЯ 15 188).

Вийшли з ужитку, за нашими даними, лексико-словотвірні типи на **-єзь**, **-ьѣа**, **-ькъ**: **bodeзь* (ЭССЯ 2 152); **gordeзь* (7 33); **l'ubьѣа* (ЭССЯ 15 189) «любов; замовляння з метою викликати любов» від **l'ubiti* або від **l'ubь(jь)*; **bol'etькъ* (2 191) від **bol'eti*.

У словотвірній структурі **відприкметникових** дериватів праслов'янської мови, що позначали внутрішній світ людини, виокремлюються переважно форманти **-ость**, **-ота**.

За допомогою суфікса **-ость** від прикметникових основ уже в праслов'янській мові творилася значна кількість назв почуттів, наприклад: **bolgость* (ЭССЯ 2 173) від **bolgь(jь)* або від **bolgo*; **bujestь* (83), **bujьnostь* (ЭССЯ 3 85, Sławski I 442) від **bujь*, **bujьнь*; **бъdrostь* (3 111); **bridostь* (27) від **bridькъ*; **дъrзostь* (4 228); **gluxostь* (6 145) від **gluxь*; **горьkostь* (7 55) від **горькъ*; **xorbrostь* (8 71) від **xorbrь*; **jarostь* (175) від **jarь(jь)*; **l'ubostь* (15 178) від **l'ubь*; **l'utostь* (227) від **l'ut ъ(jь)* тощо. У мові давньокиївської доби цей суфікс залишається продуктивним: *благость* (1076 СДЯ I 205); *гъrdostь* (1076 СДЯ II 408); *жалость* (1076 СДЯ III 232) від *жаль*; *кротость* (1076 СДЯ IV 303); *лѣность* (1076 СДЯ IV 455); *лютость*

(1076 СДЯ IV 486); *милость* (1076 СДЯ IV 530); *сладость* (XII–XIII СлРЯ XXV 68); *дъrзostь* (XII СДЯ III 146) «сміливість, рішучість», пор. *дъrзность* (XIV СДЯ III 144) «те саме» тощо.

Схожу функцію виконував формант **-ота**, який був активним і продуктивним уже в праслов'янській мові, де продукував переважно абстракти [3, с. 46]: **bolgota* (ЭССЯ 2 173) від **bolgь(jь)*; **бъdrota* (3 111) від **бъdrь*; **gluxota* (6 145) від **gluxь*; **гъrdota* (7 205) «гординя»; **jarota* (8 175) від **jarь(jь)* «гарячий, крутий, жорстокий»; **kys(ь)lota* (13 275) від **kys(ь)lь*; **l'ubota* (15 179) від **l'ubь* та ін. У давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст. цей суфікс, за нашими спостереженнями залишається відносно продуктивним, наприклад: *бодрота* (XI/XVII СлРЯ I 269); *доброта* (1076 СДЯ III 14); *льгота* (1076 СДЯ IV 445); *жестота* (XI СлРЯ XXI 98).

Хоча в давній руськоукраїнській мові трапляється чимало відприкметникових абстрактів на **-ина** [1, с. 25–26], праслов'янські деривати на позначення почуттів із цим суфіксом в XI–XIII ст. уже не вживаються, а новотвори також не зафіксовані: **горьčina* (7 53) від **горькъ*; **krq̄tina* (30) від **krq̄tь* або **krq̄titi*; **kyselina* (13 270) від **kyselь*; **kys(ь)lina* (274) від **kys(ь)lь*; **l'utina* (15 224) від **l'utь(jь)*.

Виходять також з ужитку, за нашими спостереженнями, відприкметникові лексико-словотвірні типи на **-изна** (**jarizna* (8 175) від **jarь(jь)* «гарячий, крутий, різкий»); **-yni** (**bolgyni* (2 174) «доброта, добро» від **bolgь(jь)*; **гъrdyni* (7 205) від **гъrdь*; **l'utyini* (15 237) від **l'utь(jь)*); **-adь**, **-edь** (**kyslědь* (Sławski I 64) від **kyslь*; **mokr'adь*, **mokrědь* (64) від **mokrь*).

Майже не вживаються іменники з розгляваним значенням на **-oba**: **гъrdoba* (7 205) «гордість»; **зьloba* (Sławski I 61) від **зьlь* «злий»; **льgoba* (ЭССЯ 17 65) від **льgьjь*; *зьloba* (1076 СДЯ III 410) «злоба, ворожнеча».

Натомість з'являються раніше не зафіксовані деривати, що називають почуття, на **-ьство**: *искрьньство* (XI/XIII–XIV СДЯ III 170) «щирість, щиросердість»; *кисельство*, *кисѣльство* (XII СлРЯ VII 137).

Відіменникові найменування назв почуттів трапляються, за нашими даними, в праслов'янській мові значно рідше: **krq̄čina* (ЭССЯ 13 21) від кореня **krq̄k* — «судом»; **bezdorзь* (2 19); **bezdьždь* (24); **bezpq̄tь* (40); **bezvěstь* (51) тощо.

В українській мові XI–XIII ст. набуває продуктивності лексико-словотвірний тип

десубстантивів на **-ство**: *моужьство* (XII СДЯ V 41) «мужність, доблесть»; *моучительство* (1296 СДЯ V 50) «страждання». В окремих випадках його можна вважати надлишковим: *гладьство* (1076 СДЯ II 327) «жадібність, ненаситність»; *богазньство* (XII–XIII СДЯ I 300) «страх»; *опальство* (1296 СДЯ VI 134) «гнів, лють».

У давній руськоукраїнській мові засвідчено також десубстантив із суфіксом **-ота** *соромота* (XII СлРЯ XXVI 183) «ганьба, безчестя». У цьому випадку він, певно, увиразнює вже наявне значення.

Доволі поширеними в давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст. виявилися відіменникові назви почуттів, у словотвірній структурі яких виділяються конфікси з другими компонентами **-ие**, **-ство**, наприклад: *беззьлобик* (1076 СДЯ I 122) «незлюбивість»; *безстоудик* (1076 СДЯ I 141) «безсоромність»; *безбоязньство* (XII СлРЯ I 94); *безпечальство* (XII–XIII СДЯ I 133) «невзрушність, безпристрасність»; *безстрашик* (XII–XIII СДЯ I 140) «безстрашність»; *безоупьваньство* (XII–XIII СДЯ I 146) «відсутність надії, безнадійність»; *невѣрик* (XII СДЯ V 244) «невіра, сумнів», пор. *невѣрство* (1076 СДЯ V 246), *невѣрствик* (XII–XIII СДЯ V 244) «те саме»; *безболѣзник* (1296 СДЯ I 110); *безгнѣвик* (1296 СДЯ I 114) «відсутність гніву, беззлобність»; *безмилосьрдик* (1296 СДЯ I 126) «жорстокість»; *безстрастик* (XIII СДЯ I 139) «невзрушність, безпристрасність»; *нелюбовьѣк* (к. XIII/ок. 1425 СДЯ V 298) «неприятність, ворожнеча» та ін.

Окремі найменування почуттів давньої руськоукраїнської мови XI–XIII ст. утворені від іменникових основ префіксальним способом, наприклад: *невѣра* (1076 СДЯ V 243) «сумнів, невіра»; *немилосьрдик* (1076 СДЯ V 300) «відсутність милосердя, жорстокість»; *небо»ник* (XII–XIII СДЯ V 229) «відсутність благоговіння перед Богом» від *боганьк*; *невъзхотѣник* (1296 СДЯ V 238) «небажання»; *незьлоба* (1296 СДЯ V 276) «покірність, беззлобність».

У праслов'янській мові, за нашими спостереженнями, не траплялися назви почуттів, утворені композитно-суфіксальним способом, проте такі деривати властиві мові пізнішого періоду: *добросьрдик* (1076 СДЯ III 13) «сердечність, доброзичливість»; *милосьрдик* (1076 СДЯ IV 532) «милосердя, співчуття»; *любобратие* (XI СлРЯ VIII 329), пор. *братолюбик* (1076 СДЯ I 309) «любов до ближнього»; *жестосьрдик* (XI/XIII–XIV СДЯ III 252) «жорсто-

кість»; *истиньнолюбик* (XI/XIII–XIV СДЯ IV 172) «любов до істини, правди»; *благодарушик* (XII СДЯ I 182) «спокій, радість»; *благодарушьство* (XII СДЯ I 190) «мужність, хоробрість»; *богобогазньство* (XII СДЯ I 253) «богобоязливність, побожність»; *боголюбик* (XII–XIII СДЯ I 259) «любов до бога»; *бѣсобоганик* (XII СДЯ I 365) «боязнь бісів, забобонний страх»; *добродоушик* (XII СДЯ II 483); *злообоняние* (1274/XVI СлРЯ VI 28); *боголишьство* (1296 СДЯ I 258) «жорстокість»; *любовластик* (1296 СДЯ IV 468) «вастолюбство»; *любославик* (XI/XIII–XI V СДЯ IV 474) «любов до слави, честолюбство»; *любосластик* (1296 СДЯ IV 474) «любов до задоволень» тощо.

Висновки. Уже в праслов'янській мові іменники на позначення почуттів, емоцій людини, її внутрішніх станів — це значна за обсягом, різноманітна в семантичному плані лексична підсистема. Джерела давньої руськоукраїнської мови XI–XIII ст. фіксують найменування фізичних відчуттів людини (*сладость*, *гладь*), лексеми на позначення позитивних емоцій і станів (*любовь*, *доброта*, *благодать*, *безбоязньство*), а також ті, що виражають негативні почуття (*гнѣвъ*, *лютость*). Більшість цих найменувань утворена від дієслівних основ за допомогою нульового суфікса та форманта **-ик** (*завида*, *жаданик*), рідше трапляються декад'ективи на **-ость**, **-ота** (*жалость*, *жестота*). Відіменникові суфіксальні похідні з аналізованою семантикою нечисленні (переважно деривати на **-ство**: *моужьство*), проте серед конфіксальних і композитно-суфіксальних дериватів найбільш поширені саме десубстантиви (*безбоязньство*, *невѣрик*, *благодарушик*, *милосьрдик*).

Таким чином, у давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст. відбувалися активні процеси формування лексико-словотвірних типів назв почуттів. Частина дериваційних засобів, відома з праслов'янського періоду, вийшла з ужитку, натомість з'явилися нові афікси. Уже на цьому етапі історичного розвитку української мови виразно окреслилася група іменників на позначення внутрішнього світу людини, що мала чітко виражену семантику й визначений набір словотвірних засобів.

Умовні скорочення назв джерел

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. — М. : Русский язык, 1998–2008. — Т. 1–7.

СлЛ «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст.

у списку XV ст. // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. — Житомир : «Полісся», 2015. — С. 39–45.

СЛРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. — М. : Наука, 1975–2008. — Вып. 1–28.

СУМ Словник української мови : в 11 т. / [уклад. І. К. Білодід та ін.]. — К. : Наукова думка, 1970–1980. — Т. 1–11.

Список використаної літератури

1. Білоусенко П. І. Нариси з історії українсько-го словотворення (суфікс **-ина**) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. — Запоріжжя — Ялта — Київ : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2009. — 252 с.

2. Білоусенко П. І. Праслов'янські витоки нульсуфіксальної деривації українського іменника / П. І. Білоусенко // Український глотогенез : Матеріали міжнародної наукової конференції / відп. ред. В. М. Мойсієнко. — Житомир : «Полісся», 2015. — С. 200–215.

3. Іншакова І. О. Походження форманта **-ота**

Т. СЕРОШТАН

ЛЕКСИКО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТИПЫ НАЗВАНИЙ ЧУВСТВ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ XI–XIII ВВ.

В статье на широком фактическом материале древнего русскоукраинского языка XI–XIII вв. определяется круг существительных, обозначающих внутренний мир, чувства, эмоции человека, рассматривается динамика лексико-словообразовательных типов названий чувств, прослеживается их развитие от праславянского языка, устанавливается производительность словообразовательных средств.

Ключевые слова: тематическая группа, лексико-словообразовательный тип, формант, суффикс, древний русскоукраинский язык XI–XIII вв.

T. SIROSHTAN

LEXICAL AND WORD-FORMING TYPES OF THE NAMES OF SENSES IN UKRAINIAN LANGUAGE OF THE XI–XIII CENTURIES

The article defines the range of nouns denoting the inner world, feelings, emotions of a person, examines the dynamics of the lexical and word-forming types of the names of senses, traces their development from the Old Slavonic language, denotes the productivity of word-building means on the broad factual material of the Old Russian-Ukrainian language of the XI–XIII centuries.

Key words: thematic group, lexical and word-forming type, formant, suffix, the Old Russian-Ukrainian language of the XI–XIII centuries.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. — Вып. 1–39. — М. : Наука, 1974–2014.

Slawski Sławski F. Słownik prasłowian'ski / F. Sławski. — Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdan'sk. — Т. 1–3. — 1974–1979.

(-ета) та його функції в праслов'янській мові / І. О. Іншакова // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. — 2015. — Вип. 12. — С. 39–46.

4. Німчук В. В. Праслов'янська лексика / В. В. Німчук // Історія української мови. Лексика і фразеологія. — К. : Наукова думка, 1983. — С. 15–28.

5. Тома Н. М. Семантико-стилістичні параметри функціонування абстрактної лексики у творах Петра Могили : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Наталія Михайлівна Тома. — К., 2011. — 227 с.

T. SIROSHTAN

LEXICAL AND WORD-FORMING TYPES OF NAMES OF SENSES IN UKRAINIAN LANGUAGE OF XI–XIII CENTURIES

The article defines the range of nouns denoting the inner world, feelings, emotions of a person, examines the dynamics of the lexical and word-forming types of the names of senses, traces their development from the Old Slavonic language, denotes the productivity of word-building means on the broad factual material of the Old Russian-Ukrainian language of the XI–XIII centuries.

The names of feelings denote the mental and physical sensations of a person, as well as the ability to feel, perceive the environment. The processes of organization and systematization of the Ukrainian names of the human's inner world are closely connected with their diachronic study from the Old Slavonic period. The description of the history of lexical word-building types of senses contributes to the establishment of the characteristic features of the vocabulary and the derivational structure of the modern Ukrainian language.

The vocabulary of the names of senses is not homogeneous in origin, a lot of such words date back to the Old Slavonic period of linguistic history. The names of physical senses were a quantitatively developed group of vocabulary of the Old Slavonic period: **bodežь*, **bridostь*, **bьdrostь*, **čutьje*, **gorьčina*, **gorьkostь*. In the lexical system of the Old Russian-Ukrainian language of the XI–XIII centuries the following nouns were used: *сладость*, *льгота*, *квась*, *гладь* *бодрота*, *жажа*.

In the Old Slavonic language, according to our observations, there was also a significant group of names of mental sensations, human states: **l'ubostь*, **bolgostь*, **dorgostь*, **lagoda*, **laska*, **jarota*, **gryzota*. The names of mental feelings, states continued to function actively in the lexical system of the Ukrainian language of the XI–XIII centuries, for example: *любовь*, *любы*, *каязнь*, *гърдость*, *кротость*, *жалость*.

The word-formation structure of the names of senses is not homogeneous. Most of these names are derived from verbal bases with the help of a zero suffix and formant **-ик** (*завида*, *жаданік*). The adjectives were less broadened. The most used were nouns with suffixes **-ость**, **-ота** (*жалость*, *жестота*). The substantive suffix derivatives with the analyzed semantics

is a small number (mainly with suffix **-ство**: *моужьство*); however, there are a lot of confixal and composite-suffixal derivatives (*безбоязьство*, *невѣриѣ*, *благодарушиѣ*, *милосърдиѣ*).

Thus, active processes of formation of lexical word-building types of names of feelings took place in the Old Russian-Ukrainian language of the XI–XIII centuries. Part of the derivatives, known from the Old Slavonic period, came out of use, instead of the new affixes. A group of nouns denote the inner world of a person with a clearly defined semantics and set of word-formation means was clearly outlined at this stage of the historical development of the Ukrainian language.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2017

УДК 81'271 : 81'373. 7. 001

ТИМКОВА Валентина

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ СТУДЕНТАМИ-АГРАРІЯМИ

У статті подано короткі відомості про місце фразеології в мовній картині світу, адже у фразеологічних одиницях знаходимо всю багатогранність історичного минулого народу, його звичаї, традиції і культуру; найбільш точно відображається менталітет. Досліджено особливості функціонування фразеологізмів в офіційно-діловому стилі та в професійному мовленні студентів-аграріїв. Важливим аспектом фахової мовної підготовки студентів-аграріїв є оволодіння фразеологічними нормами сучасної української літературної мови під час вивчення української мови за професійним спрямуванням.

Ключові слова: мовна картина світу; фразеологічні одиниці; професійна культура, студенти-аграрії; фразеологічні норми; культура мови і мовлення.

Постановка проблеми. Питання формування культури мови і мовлення у сфері професійної діяльності працівника аграрної сфери є нині досить актуальним і вимагає від аграрія високого освітнього рівня, інформаційної культури, розвинутого комунікативно-професійного потенціалу, готовності до мовленнєвої взаємодії. Тому-то необхідно формувати ці якості у майбутніх аграріїв, зокрема на заняттях з української мови за професійним спрямуванням під час опрацювання фразеології обраного фаху.

Вивчення фразеологізмів в офіційно-діловому стилі переконує в тому, що вони, попри свою стійкість у всенародному мовленні, усе ж підлягають певним, навіть досить розгалуженим змінам — структурно-семантичним і стильовим, адже цього вимагають реалії нашого українського сьогодення. Найбільш яскраве своє виявлення фразеологізми знаходять у живому мовленні народу як в усній, так і в писемній формі.

Фразеологія виросла на міцному фундаменті фольклористичних, етнографічних, особливо етнолінгвістичних, ґрунтовних філологічних досліджень О. О. Потебні, М. Ф. Сумцова, І. Я. Франка, М. І. Костомарова, П. П. Чубинського, П. О. Куліша, Б. О. Ларіна. Іван Франко вважав фразеологію скарбом мови й народного досвіду, називав її «народним добром», «коштовними перлинами», цінував у ній здатність узагальнювати, часом дотепно і влучно, найсуттєвіше, бачив у ній уміння народу «образового мислення і висловлювання» своїх думок. Підґрунтя вивчення надслівних утворень — «нерозкладних сполук», як вдало зазначив О.О. Шахматов, — було закладене в працях О.О. Потебні, І.Д. Срезневського. Вони дослідили синтаксичну природу словосполучень та стилістичні особливості стійких комплексів слів.

Актуальність дослідження зумовлена не лише його зверненням до надзвичайно популярної нині в лінгвістиці теми фразеології, а й